

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА РИСА ПОЕТИКИ В. СТУСА

Сучасна літературно-критична думка, здавалося б, успішно розв'язала проблему «білих плям» в історії нашого красного письменства, повернувши читачеві цілий масив досі не відомих через ідеологічні заборони творів. Проте у літературознавчих дослідженнях спостерігається акцентування трагізму долі митця в умовах заблокованої культури і недостатня увага приділяється мовно-естетичному аналізу власне його творів.

Красномовним є той факт, що більшості із нас відоме ім'я Василя Стуса — нескореного борця з режимом, та хто пригадає хоча б кілька рядків його поезій (при тому, що зібрання Стусових творів становить чотири томи)? З огляду на такий стан речей нагальними для українського літературознавства є розвідки, сакральним об'єктом яких був би саме текст з урахуванням його специфіки як соціального та культурного явища, що формується у контексті світоглядних установок митця й має позаситуативну цінність.

Автор розвідки переносить акценти осмислення феномена В. Стуса з площини звичаєного погляду на його особистість — шістдесятника, ідентифікованого як поет «трагічного стоїцизму», — у площину поетичного тексту. Тим паче, що системне дослідження творів В. Стуса засвідчує унікальність його поетичного хисту, знаковість його творчої спадщини в історії сучасної української літератури та можливість досягнення нових смислів, прихованих у Стусових поетичних палімпсестах.

Поетична система В. Стуса поєднала різноманітні прийоми творення стилістично навантажених мовних одиниць, їхні семантичні модифікації та метаморфози, засвідчила набуття словом нових смислових відтінків із наскрізним підпорядкуванням мовно-естетичним завданням.

Складність образної системи поета, його метафорики, що постає як плетиво асоціацій, філософічність і рафінованість мови, — все це дало підстави Ю. Шевельову назвати поетизм однією з головних ознак Стусо-

вої поетичної творчості. Дослідник визначає поетизм як «слова й мовні конструкції, які чужі розмовній чи діловій мові, які характеризують специфічно поетичну мову і плекають її як окремий тип мови в межах... загальнонаціональної мови, дуже часто як жест протиставлення буденності буденної мови, як вірність віковій традиції, як виклик. Поетизмами можуть бути старі, архаїчні вирази, новотвори самого поета тощо. Єднає їх тільки протиставленість пересічності, щоденщині» [6, 380].

З другого боку, для В. Стуса характерним є і нахил до «депоетизації поезії» або до поетизації непоетичного. У цьому сенсі В. Стус — людина свого покоління, адже саме поети шістдесятих років (Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський) започаткували такий стиль своєю творчістю. Але оригінальність В. Стуса у тому, що міст між двома його манерами письма виразно прокладає відчутна напруга, екстатичність, експресивність. І своє місце в розвитку стилів української поезії він знаходить у поєднанні елементів експресіонізму й сюрреалізму. Отже, з огляду на те, що експресивність є ключовою художньою ознакою поетичних текстів В. Стуса, ми і розглянемо особливості його поетики.

Експресивність — це «психолінгвістичне явище, що полягає у посиленні враження від сприйняття інформації» [5, 77]. Із нею тісно пов'язані також емоційність та образність. Формами вираження експресії можуть бути звуки (звукопис); сполучення звуків (парономазія); морфема (суфікси суб'єктивної оцінки); посилювальні частки; слово (інгерентна експресивність); дублювання (подвоєння) слів; словосполучення (тропи); питальні й окличні речення; прості речення (тропи); складні речення (тропи); рядки, строфи, текст і його фрагменти (стилістичні фігури); цілий текст (поетична трансформація універсальних смислів, зокрема алегорія) [5, 83].

Фонетико-морфологічний рівень поетичної мови В. Стуса містить один із оригінальних художніх прийомів — парономазію (паронімічну атракцію, паронімію), яка являє собою поетичну семантизацію близькозвучних слів. Суть його полягає «у тому, що розташовані поруч близькозвучні слова не просто містять однакові звуки, а різняться одним-двома приголосними. У контексті встановлюється зв'язок між етимологічно неспорідненими словами. Подібне повторення звукових комплексів, тотожних морфе-

мам, дає змогу близькозвучним словам набувати особливого плану змісту в художньому творі: паронімічні пари реалізують епідегматичні, або дериваційні, потенції літературної мови» [1, 24]. Таким чином, парономазію можна назвати звуковою метафорою, за якої ідея звукового зближення слів поширюється на семантику і веде до їх смислового зближення. Звуково-семантичне зближення слів широко використовується у поезії В. Стуса: «**Час** порожнечі — найстрашніший **чад**», «Цей **біль** — як **алкоголь агоній**», «**Зболіле** серце, як **болід**...», «курчатко волохате, / **жовтаве**, наче **жаль**», «**кружляє** безголоса осіння **крижана** земля», «**кароока кара**», «**голі голоси**», «**простір пристрасті**», «**крила розкрилила**», «у **білій білоті** недосягання».

Паронімічний образ «білий біль», часто вживаний В. Стусом («...**біліє**, наче **біль**, за **біль біліша**»), глибоко проник у систему сучасного поетичного мовлення, став його конструктивною одиницею. Він активно використовувався поетами-шістдесятниками, завдяки чому і виникла така асоціативно-узагальнена поетична формула: «Лечу над **білим болем** бездоріж...» (Л. Костенко), «**Білого болю**, як білого терну» (І. Драч) [2, 376], «забіліли сніги / так як **біль** оцей **білий**» (В. Кордун) [1, 21]. Таким чином, випадкова звукова близькість між словами «білий» і «біль» спричинила зміни в семантиці колірною епітета, який увібрав **семи** негативної оцінності і набув узагальнено-символічного значення.

На звуковому образі «білий біль» лежить виразна печать національно-поетичного світовідчуття, зв'язку між явищами в національній картині світу. З'явившись спочатку у поетичному словнику шістдесятників, він став набутокм української словесно-поетичної культури.

Особливої виразності набувають поетичні тексти В. Стуса завдяки звукопису, зокре-

ма алітерації, якою багаті його вірші:

Цей білий **гр**ім снігів **груд**невих,
Грудного болю білий **гр**ім,
Безкрай ма**р**ень полуд**н**евих,
Спога**д**увань рожевий **д**им
Та **м**ури, **м**ов із **м**ерт**в**их **в**сталі,
Похму**р**о **м**овили: Чекай...
Бре**д**е зоря — снови**д**а і **п**риблуда —
Од**е**ржаний за**д**урно ще**д**рий **д**ар
Прощай. Не **о**зирайся. Благо**в**ість
Пр**о** того**с**віт**н**і зу**с**т**р**ічі **з**в**і**ст**у**є
З**е**лена **з**і**р**ка **в**еч**о**ра. Крихкий
З**в**ереск**н**ув **я**р
При**к**рийся **о**б**р**ію **г**аб**о**ю,
Об **р**озпач кулаки **о**б**б**ий —
І **в**ерне **о**б**р**аз голубий...
П**о**соло**в**ів **о**д **с**п**і**ву **с**ад,
Од **с**оло**в**'**т**в і **о**д **н**ад**с**ад.
І **о**д самотньої **с**в**і**чі,
І **о**д жалких зі**р**ок **в**ночі
П**е**ред**р**уковуйте **п**ро**к**льони
І **п**е**р**е**т**исуйте **п**ечаль
Ще й до **ж**нив не **д**ож**и**в, **з**елен-**ж**ита
не **ж**ав,
Ані не **д**олюбив. І не **ж**ив. І не **ж**аль

Самобутня тропіка В. Стуса неодноразово ставала предметом досліджень літературознавців. Відзначалося, що її характерною рисою є нерозгадуваність, герметичність, здатність опускати смислові ланки і творити дивовижні образи. Викривлена, дегуманізована, спотворена дійсність, побачена поетом, зумовлює його тяжіння до сюрреалізму як стильової ознаки поезій. Тому у Стусових творах з'являються пекло дорікань, вогненна заметіль, хижий вітер, криваві зозулі, чорний став, калюжа, мов розчавлений павук, небо, яке пускається в плаву за зірками. Предмети втрачають звичні обриси, набуваючи нової якості, природні явища постають у незвичайній кольоровій гамі, — все у Стусовому світі ніби сходить із свого узвичаєного місця. Динамізм — це те, що часто покладено в основу художнього образу, що породжує химерні образи і картини. Поетична експресія зумовлює конструювання:

- ♦ епітетів («пекучий ніж», «повсталі хвилі», «високогорлі сосни», «присмерк крутоберегий», «дзвінки долоні», «кошлатий обрій вороноконний»;
- ♦ метафор («Спів калиновий піниться над водою», «ярий набрякає гнів», «сонце божеволіє», «світ посиротіє», «шепче лапаний сніг», «світ вишито хрестом», «сузір'я знову лаштуються в танець», «дзвенять німби ікон», «Як я губився в тих долинах доль», «затрембітав тонкими голосами/гранчастий келих квітів і дівчат», «лютий зойк заврунеться стожало/ланами й луками», «З горя молодого/сосна спливає ніччю», «Озвалось паровозними гудками/твое минуле — із кількох могил»;
- ♦ порівнянь («син біжить, як з горла кров біжить», «ти, ніби випорснута з муки», «проминув тебе птахом летючим/твій час», «потекло, /немов пісок, дощами перемитий, /моє життя».

Внаслідок тяжіння поета до експресіонізму у віршах відчувається висока напруга, коли враження і почуття ніби ступенюються. Тому ще однією ознакою Стусових поетичних образів є їхня художня інтенсивність та емотивність. Наприклад: «Здається, бачу: рвуться буйні трави...»; «Церква святої Ірини/криком кричить із імлі»; «ніби кінь на аркані,/світ стає дубала»; «звереснув яр...»; «закипають грози»; «ридають ув аортах солов'ї...»; «Дивлюсь — і мало очі не пірву...»; «День напина вітрила обважнілі,/Шикую дерева, немов останній бій...»; «Стежка сміється./ Танцюють волошки...»; «Берези — навтьоки»; «Та лісом тріск іде — нові проростають проліски»; «Дні стали сторч. І рік — мов чорний бір — /простер у хмари голову колючу»; «Як коні вороні, твої стоять/ бажання...»; «А небо/пустилося втікати від землі»; «Набиті снами ночі, як мішки/ призбираного збіжжя у коморі».

З огляду на специфіку використання В. Стусом тропічних засобів вважаємо, що

його стилю притаманна експресіоністична манера письма. Це виявляється у:

1) загостреному суб'єктивному світобаченні;

2) напрузі переживань та емоцій ліричного «Я»;

3) реакції на дегуманізацію суспільства;

4) відображенні знеособлення у цьому суспільстві людини;

5) «ступеньованій» манері оповіді і «ступеневості» вражень та почуттів.

Щоб виявити, яким чином експресивність реалізується на рівні окремих слів, розглянемо особливості лексики В. Стуса. Привертає увагу велика кількість авторських новотворів, наприклад: днедавнє, кролатолезо, переплески, крайокрай, наднебесне, зловорожий, молодощастя, привсюдність, ясноджерельний, гороїжиться, розкрилені, тамземні, смертеіснування, життесмерть, двопогляд, тонкоголосить, надпорив, розпелюстити, підкрилля, тойсвіт.

Окремо виділяємо групу неологізмів, утворених від твірних основ субстантивів за допомогою префіксоїдів:

«все» (усе) (всепрощальна, всенаученна, всечас, вседорога, всенезустріч, всенепогасний, усепокора, всебезрух, усевельможна, всебідний, всегнівний, всекволий, вседорога). Такі новотвори надають поетичному мовленню підвищеної експресивності;

«без» (безгук, безобрійні, безімення, безшелесні, безкрай, безголосся, безмір);

«само». Це можуть бути:

1) поетичні номінації з семантикою негативного емоційного стану (самодосада, самолють, самоокупація, самозамкнення);

2) новотвори негативної емотивно-оцінної семантики втрати власної сутності (самопочезання, самопроминання, самоуникання, самосмерть);

3) художні неологізми з позитивним емоційно-оцінним значенням оновлення, відновлення власної сутності (самопочинання,

самопрозріння, самовивищення, самоподовження).

Усі ці неологізми об'єднуються навколо стилістами «самособоюнаповнення» і демонструють зв'язок мовотворчості В. Стуса з екзистенційними категоріями «самості» і «самоформування».

Поетичний синтаксис В. Стуса також є однією з форм вираження експресивності. Особливої емоційності надають поезіям питальні та окличні речення. Наприклад: «І досвіт сонця наразі — / немов Боже-ственне насланя!»; «І що кигиче в мертвій цій пустелі?»; «Ловці душі в твоїй слід / біжать з усюд усіх!»; «І як ти озвешся — з такої німоти?»; «Але рятує душу згук!»; «Ще наші біди замалі!»; «О, скільки слів, неначе поторочі!»; «Куди й пощо? Не відаю, не знаю»; «Чий же шепіт / урвався на воронованим ножі?»; «Хто еси? Живий чи мрець?».

Засобами експресивного синтаксису є:

« сегментовані і парцельовані речення («Там — Україна. За межею. Там. / Лівіше серця»; «Як тихо на землі! Як тихо! / І як нестерпно — без небес!»; «Святошин. Тиша. Свято»; «Пішла — тунелем довгим — далі — в ніч — / у морок — сніг — у вереск заметілі»; «Зима. Паркан. І чорний дріт / на білому снігу»; «Я сам. А ти лиш тіль. / Я є добро. А ти — труха і тіль»); «Я чую — враз зірвусь. Риданням поночі»; «На дальнім березі — високі тіні. / Високі сосни. І високий крик»;

« повтори («Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча»; «Справді — тут? Ти — справді тут? / Напевне, / ти таки не тут. Таки — не тут. / Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?»); «Там тиша. Тиша там. Суха і чорна...»; «аж ось, аж ось, аж ось ти, мить прощання»;

« еліптичні конструкції та неповні речення («А літ, а збавлених — замало?»); «тож — в неба провалля, в бездоння...»; «на

відстані руки — / ридання безголосе»; «Киги — киги мов чайка з-за Дніпра»; «І ми — на волі, / хоч білий світ — як блекота»; «Світу — півдня і півночі. / І — половина життя»; «Такий театр — на безголов'ї — / аж пір'я сиплеться, аж пух!»; «Як моторошні сні — ці дні і ночі. / Пригнічують мене і додають / безмежних сил»; «Гасне захід. Вкруг — анітелень»; «Як нам порозумітись — душа в душу / і серце в серце? Тишею? Без слів?». Такі синтаксичні конструкції з високою акцентованістю, інтонаційною та смисловою концентрацією, зумовленою різким скороченням довжини речення, реалізують авторську суб'єктивну модальність, посилюють концептуальність авторського самовираження;

- градаційні множення конотативних сем слів («Бо — горстка нас. Малесенька щопта»; «я пропаду, розтану, загублюся»; «Але квітам досить миті / досить долі, досить часу...»; «Ота зоря — вістунка твого шляху, / хреста і долі...»; «Оце твоє народження нове — / в онові тіла і в онові духу»; «...все відгриміло, відгасло, відграло довкруг»; «і губи — гіркі — аж солоні — подосі ще пахнуть».

Часто використовується В. Стусом і така стилістична фігура, як анафора, яка також є засобом смислового й емоційного підсилення:

І зверескнула нервів утята струна,
І зверескнув пугкий напівсон кришталю,
І зверескнула пуста свіча.

Зайти непомітно
За грань сподівання
За обрій нестерпу
За мури покори
За грати шаленства
За лють — огорожі
За лози волань.

Тільки тобою білий святиться світ,
Тільки тобою повняться брості віт,
 Запапувала духом твоїм рілля,
Тільки тобою тішиться немовля.

О, як ти існуєш обачно,
О, як розкошуєш у тиші.

Ось ви, полиски щастя моїх!
Ось ти, щемна поро прозрінь!

Хай кружляє твердь,
Хай вороніє смерть...

Для поезій В. Стуса характерним є діалогізм, який відображає внутрішню експресію, динамізм емоцій. Це виявляється передовсім у звертаннях різного роду (засторога, прохання), що найчастіше адресовані самому собі. Саме тому і варто говорити про явище внутрішнього діалогу, яке властиве поетичним текстам В. Стуса. Наприклад: «Послухай вересня — і він повість...», «Скільки набилося туги! / Чим я її розведу?», «Стань і вдивляйся: скільки тих облич / навколо виду твого, ніби німби...», «Не жди жалоб, не жди молінь. / Хто нас горожами городить? / Хто, Боже, нас зі світу зводить?», «Ярій, душе! Ярій, а не ридай», «Пощо мені життя суремного тривога...», «Куди мені податися, щоб тільки / не трудити роз'ятреної рани», «Стань. І молися, попустивши очі, / допоки не відчуєш Благодать», «Тож іспитуй, як золото, на пробу / коханих, рідних, друзів і дітей...».

Отже, основна функція стилістичних фігур у тексті — створення композиції рядка, строфи і цілого тексту. У свою чергу, фрагмент думки, виражений рядком чи строфою, має такі композиційні особливості:

- 1) експресивне множення одних і тих самих сем;
- 2) градаційне множення конотативних сем слів;
- 3) питальні та окличні речення;
- 4) звертання;
- 5) анафоричне вираження думки;
- 6) еліптичні конструкції та неповні речення;
- 7) сегментовані та парцельовані речення.

Композиційна специфіка поетичних текстів В. Стуса засвідчує те, що особливості їх змістової організації зумовлені ідейно-художнім навантаженням. Фонетико-морфологічний, лексичний та синтаксичний рівні поезій, а також їхня тропіка підпорядковані загальній художній настанові на експресивність. Конкретний зміст поетичного образу в умовах широкого контексту переосмислюється, його семантична структура розширюється за рахунок різноманітних емоційно-сміслових перетворень, які, взаємодіючи з буквальним змістом образу, збагачуються у читацькому сприйнятті новими, неочікуваними асоціаціями. Зосередження на певному відрізку тексту цілого комплексу різних стилістичних прийомів суттєво підвищує експресію Стусової ліри-

ки, виокремлює найбільш значущі ділянки тексту і великою мірою визначає її індивідуально-стильову своєрідність.

1. *Ставицька Л.О.* Про паронімічну формулу «білий біль» у мові сучасної поезії // Стилїстика української мови: Зб. наук. праць. — К., 1990.
2. Стилїстика української мови: Підр. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / *Л.І. Мацько*. — К., 2003.
3. *Стус В.С.* Вікна в позапростір. — К., 1992.
4. *Стус В.С.* Твори у 4 т., 6 кн. — Т. 1. Кн. 1. — Львів, 1994.
5. *Чернухина И.Я.* Общие особенности поэтического текста. — Воронеж, 1987.
6. *Шевельов Ю.* Трунок і трутизна // Українське слово. Хрестоматія укр. літератури та літературної критики ХХ ст. Упор.: Яременко В., Федоренко Є. Т. 3 — К., 1994. — С. 366–395.

Г. БАНДАЛЬЄР
(«Вісник Національної академії наук України»)